

Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka Zambia Simple Poverty Scorecard[®] Poverty-Assessment Tool

Mark Schreiner

18 June 2017

Chikalata ici cipezeka mu Chinyanja pa kangaude wa SimplePovertyScorecard.com

This document is available in English at SimplePovertyScorecard.com.

Ili ibula lile sangwa mu Cibemba pa SimplePovertyScorecard.com

Uku supawila

Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka yabu cushi cibomfya ifilangilila ikumi ifya fumine mu 2015 *Living Conditions Monitoring Survey* pakusanga ngacakuti indupwa shale posa icipendwa ukukanafika pa bucushi kwalekelesha. Ababomfi bendauka kuti ba poka ifyasuko nakalimo muli ba minute ikumi limo. Ukufikapo kwa cikadi ca matoni kwali lumbulwa mu bucushi kwa pusana pusana. Ichikadi ca matoni caliba ni nshila ya kanshiwa iya ma program ya mu Zambia aya bantu ba cula aya piminako ubucushi, pakumona imi cinjishe yab bucushi mukupita kwa nshita (uku konkana na makambisho yali mumalembo), no kwakanya aba pokelela ubwafwilisho pekanishiwa.

Ubwishibisho bwa ici ciputulwa

Zambia ya cinjishe imilondolwele yaiko iya *bucushi* pakati kamyaka ya 2010 na 2015. Ili ipepala lilingulula Ichikadi ca matoni muli na Schreiner mu 2013. Mu kulondolola kupya ukwa bucushi ukubomfya ifipendo fyamu 2015. Ukufuma lelo ukuya kuntanshi bonse abalebomfya kuti ba esha ukwelengaya ukucinja mukupita kwa nshita ukubomfya ubundoloshi bupya ukutungililwa pano elo no bulondoloshi bwa kale ubwatungulilwa muli na Schreiner mu 2013. Lelo, ukwelengaya kwa micinjishe ukubomfya ifipendo fya sendelwe ilyo umwaka wa 2015 taulafika takwa fikapo sana. Eico, ukwelenganya kwa micinjishe ukubonya ifiposwapo mubucushi kufwile ukubomfya ubulondoloshi bupya ukubomfya ifipendo fyamu 2015 nangula panuma ya uyu mwaka. Ifipendo fya liko kunuma ya 2015 kuti fya bomfiwa mukwelenganya mu misalanganishishe yama scores (lelo te micinjishe ya cipendo capakati ica bucushi bwingabako) ukobomfya ifipe (te kushintilila pa fiposwamo) ubulondoloshi bwa bucushi.

Ukusumina ukutasha

Ifipendo fifumine ku Central Statistics Office. Ukutasha kuleya kuli ba Alejandro de la Fuente, Frank Kakungu, naba John Kalumbi. Ili ipepala lilembelwe mucibukisho cana Muhammad Awis Butt naba Martin Cumpa Castro. Copyright © 2017 by Microfinance Risk Management, L.L.C., all rights reserved. “Simple Poverty Scorecard” is a Registered Trademark of Microfinance Risk Management, L.L.C.

Bakalemba

Ba Mark Schreiner ebatungulula Microfinance Risk Management, L.L.C. Kabili niba kasambilila mukalamba pa Center for Social Development at Washington University in Saint Louis.

Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka

Kasonta lya kulanshyanya: _____	<u>Ishina</u>	<u>Kasonta</u>
Ubushiku bwa kulanshyanya: _____	Abele ipushiwa: _____	_____
Fyalo: <u>ZMB</u>	Kabomba wenda: _____	_____
Ichikadi ca matoni: <u>001</u>	Incende ya kubombelapo: _____	_____
Ukufina kwa kusala: _____	Impendwa yaba mung'anda: _____	_____

<u>Icilangilila</u>	<u>Ubwasuko</u>	<u>Amatoni ya Score</u>
1. Bushe ing'anda ikwete abantu banga?	A. Cinekonsekonse no kucilapo B. Cine lubali C. Mutanda D. Tusano E. Tune F. Tutatu G. Kamonangu tubili	0 7 9 11 15 21 29
2. Bushe bonse aba mung'anda abali nemyaka ukwambila 7 ukufika pe 16 baleya kusukulu pali ino nshita?	A. Awe B. Ee C. Tapali nangu umo 7 ukufika 16	0 3 6
3. Bushe umwanakashi (umukalamba palibonse) umutwe wang'anda/uwaba mucupo afika mu grade shani iikalamba mumasambililo?	A. Tapali, nangula ukufuma mu grade 1 ukufika mu grade 5 B. Grade 6 C. Grade 7 mpaka 9 D. Tapali umwanakashi umutwe wang'anda/uwaba mucupo E. Grade 10 no kucilapo	0 2 4 5 9
4. Bushe ici kuulwa ca kwikalamo napanshi paciko papangilwa nenshi? (Nga cinga citika, monenifye ukwabula ukwipusha)	A. Iloba, imbao shekasheka, nagula fimbi B. Concrete yekayeka, mu concrete iya fimbwapo	0 2
5. Bushe umutenge wa ici cikulwa cakwikalamo wapangilwe nenshi? (Nga cinga citika, monenifye ukwabula ukwipusha)	A. Icani/imisanse/bafimbila necani, nangula fimbi B. Amalata nangula fimbi ifishi bomfya asbestos C. Concrete, amalata ya asbestos, nangula utuma tiles twa asbestos	0 3 5
6. Bushe mulilonshi mubomfya pang'anda pakwipika?	A. Inkuni (isha kuteba nangula isha kushita), amalasha, iffuma kufisabwa/kufitekwa, nagula fimbi B. Amalasha (aya kuyocela nangu aya kushita) C. Umwela waka, amalaiti, akasuba, nangula amafuta ya kerosene/palafini	0 4 15
7. Bushe pang'anda yenu mwali kwata icitunshitunshi cakutamba, DVD/VCRs, ama home theatres, ici dishi ca satellite/nama decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV) nangula yambi ama TV ayakulipila?	A. Tapali icitunshitunshi cakutamba (ukana sakamana yambi) B. Icitunshitunshi cakutamba, lelo tapali na cimbi iciliconse C. Icitunshitunshi cakutamba, na cimbi fye (DVD, ici dishi, ne fyakonkapo)	0 6 10
8. Bushe pang'anda yenu mwalikwata inshimbi iya maliti nangu iishili ya malaiti?	A. Tapali B. Iishibomfya amalaiti fye C. Iya malaiti, nangula yonse iya malaiti ne ishili ya malaiti	0 4 11
9. Bushe mung'anda yenu mwali kwata tu musange?	A. Awe B. Ee	0 6
10. Bushe mung'anda yenu mwakwata imisengele nama mattress yanga?	A. Tapali B. Imo nangu ayingi imisengele, lelo tapali ama mattress C. Imo mattress (ukwabula uku sakamana imisengele) D. Yabili ama mattress nangula ukucilapo (ukwabula uku sakamana imisengele)	0 2 4 7

Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo: Aba Mung'anda, Imishinku, no Kuya Kusukulu

Pamutwe wa cikadi ca matoni, lembeni icishibilo caibela ica kasonta (nga na cishibikwa), ubushiku bwa kulanshyanya, na ukufina kwa abele ipushiwa (nga na kwishibikwa). Elo mulembe na ishina na inambala ya ibela iya kwishibilako abale ipushiwa, na iyenu pamo nga kabomba wenda, elo neya pa nchende pa bomfya abele ipushiwa. Abo mule ipusha taba lingile ukuba aba mu cipani cenu.

Elo mu belengele abale asuka: Napapata mpeni ishina lya kubalilapo nangula ilyaku inika ilya cila umo uwikala ilingi line muli iyi ing'anda. Tampileni no mutwe wa ng'anda elo mubikepo na abeni abekala muli iyi ing'anda pa myeshi mutanda noku chilapo. Mulundepofye na bambi aba muli iyi ng'anda abaya muku tandala, bali mufipatala, kuma sukulu, kuma college, nangula kuma university na kumbi ukwasahala. Elo, napapata njeveni na umushinku wa cila muntu uwikala muli iyi ing'anda. Pali cila muntu uuli na imyaka 7 ukufika 16, napapata njebeni nga chakuti pali ino inshita alaya kusukulu.

Lembeni cila muntu uwikala muli iyi ing'anda ishina na umushinku wakwe. Mufwile ukwishi umushinku wacine uwa cila muntu kanofye nga umushinku upalamine ku myaka mutanda nangu iyaka ikumi na cine lubali. Muku bomfya kobe ukwa ku ntanshi, ishiba nga ni wisa uwa mung'anda umwanakashi umutwe/uwamucupo (nga eko aba). Lemba impendwa ya yonse pamo pamulu wa cikadi ca matoni mupepi na “Impendwa yaba mung'anda:” Elo ushile icasuko ca cilangilila ca kubalilapo. Abali ne mwaka ukufuma 7 ukufika 16, ipusha nga balaya kusukulu, elo ushile na icilangilila ca lenga bubili uku lingana ne mifwaile. Nga cakuti “Awe” naitala ai shingulushiwa, ninshi ushile pali “A. Awe”. Nga cakuti “Te 7 ukufika 16” ishingulushiwe paba mung'anda, ninshi ushile “C. Tapali nangu umo 7 ukufika 16”. Leelo, ushile “B. Ee”.

Ubike mumano ubu londoloshi bwa fikapo mu “Ukutungilila Ukwa Kwilula Ifilangilila mu Ichikadi ca Matoni” *ifya ng'anda, uwa mung'anda, na ukuya kusukulu.*

Ishina lya kubalilapo nangu ilya kuinika	Umushinku	Nga cakuti <ISHINA> ali ne myaka 7 ukufika 16, bushe alaya kusukulu?		
1. Umutwe		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
2.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
3.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
4.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
5.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
6.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
7.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
8.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
9.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
10.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
11.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
12.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
13.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
14.		Te 7 ukufika 16	Awe	Ee
Impendwa ya ba mung'anda:	—		—	

Lolesha mwi tebulo paku pilibula ama *scores* ya bucushi
bwi nga citika:

Ubu londoloshi bupya ubwa bucushi bwa calo

<i>Score</i>	Ubucushi bwinga bako (%)			
	Ifyakulya	<u>Imitande ya calo</u>		
		100%	150%	200%
0–4	95.9	99.8	100.0	100.0
5–9	89.9	97.3	99.9	100.0
10–14	88.0	97.2	99.7	100.0
15–19	82.4	95.1	99.6	100.0
20–24	70.8	86.7	97.6	99.6
25–29	57.2	79.0	93.9	98.4
30–34	46.0	69.2	89.6	96.2
35–39	31.4	55.0	78.4	90.3
40–44	19.7	40.0	69.3	85.3
45–49	6.9	23.6	52.7	76.1
50–54	4.5	16.1	45.2	68.9
55–59	2.8	4.8	25.5	46.9
60–64	1.0	3.2	16.6	33.6
65–69	0.4	2.6	10.2	27.1
70–74	0.1	1.2	6.1	21.7
75–79	0.0	0.2	2.0	9.4
80–84	0.0	0.0	0.0	5.5
85–89	0.0	0.0	0.0	5.4
90–94	0.0	0.0	0.0	0.0
95–100	0.0	0.0	0.0	0.0

**Lolesha mwi tebulo paku pilibula ama *scores*
ya bucushi bwi nga citika:
Ubu londoloshi bupya ubwamu fyalo 2005 na 2011 imitantikile
ya PPP**

<i>Score</i>	Ubucushi bwinga bako (%)					
	<u>Imitande ya mu fyalo ne fyalo iya PPP 2005</u>				<u>Imitande PPP 2011</u>	
	\$1.25	\$2.00	\$2.50	\$5.00	\$1.90	\$3.10
0-4	100.0	100.0	100.0	100.0	99.8	100.0
5-9	99.9	100.0	100.0	100.0	98.3	100.0
10-14	99.7	100.0	100.0	100.0	98.3	100.0
15-19	99.1	100.0	100.0	100.0	95.9	99.9
20-24	96.7	99.8	100.0	100.0	90.0	99.2
25-29	93.4	99.4	99.9	100.0	81.4	96.7
30-34	85.9	98.2	99.2	100.0	72.2	93.6
35-39	76.0	92.6	97.5	100.0	56.7	86.0
40-44	62.9	88.9	95.4	100.0	43.3	74.8
45-49	44.2	80.4	88.8	99.5	25.6	61.1
50-54	37.2	73.7	85.2	98.1	16.1	50.9
55-59	17.6	55.8	73.9	96.7	6.0	32.9
60-64	13.4	37.7	59.0	91.0	3.3	20.7
65-69	7.9	32.2	43.4	85.8	3.3	18.0
70-74	4.3	27.0	39.7	79.3	2.4	16.0
75-79	0.9	10.1	25.0	68.2	0.5	6.0
80-84	0.0	6.4	16.1	54.9	0.0	0.8
85-89	0.0	6.4	9.9	39.0	0.0	0.0
90-94	0.0	1.5	7.3	34.9	0.0	0.0
95-100	0.0	0.0	0.0	15.5	0.0	0.0

**Lolesha mwi tebulo paku pilibula ama *scores*
ya bucushi bwi nga citika:
Ubu londoloshi bupya ubwa shintilila pali ku palanya
elo na percentile iya bucushi**

Ubucushi bwinga bako (%)

<i>Score</i>	Citika wa bantu aba culisha		Imitande ya shintilila pali Percentile				
	100% ukuya panshi iya mutande wa calo		Iyalenga 20	Iyalenga 40	Iyalenga 50	Iyalenga 60	Iyalenga 80
0-4	83.9		75.5	95.9	98.8	99.8	100.0
5-9	75.2		61.7	90.0	96.4	99.3	100.0
10-14	66.8		51.4	88.2	96.3	99.2	100.0
15-19	59.9		46.2	82.3	93.1	98.1	100.0
20-24	46.6		31.1	70.4	83.5	92.7	99.8
25-29	32.0		18.8	56.7	72.7	87.9	99.4
30-34	23.3		14.3	43.3	61.8	79.3	98.1
35-39	14.8		9.2	29.7	44.1	62.9	92.6
40-44	5.8		3.1	16.3	30.9	49.6	88.9
45-49	0.9		0.7	5.4	14.0	30.8	79.3
50-54	0.7		0.3	2.4	10.3	21.9	73.4
55-59	0.2		0.1	1.2	3.1	8.5	54.0
60-64	0.0		0.0	0.9	1.9	5.5	37.1
65-69	0.0		0.0	0.2	1.9	4.6	30.0
70-74	0.0		0.0	0.0	0.3	3.1	26.9
75-79	0.0		0.0	0.0	0.0	0.5	10.1
80-84	0.0		0.0	0.0	0.0	0.0	6.4
85-89	0.0		0.0	0.0	0.0	0.0	6.4
90-94	0.0		0.0	0.0	0.0	0.0	1.5
95-100	0.0		0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Ukutungilila Ukwa Kwilula Ifilangilila mu Ichikadi ca Matoni

Amashi ya lembelwe apa ya fuma ku

Central Statistical Office. (2009) “Enumerator’s Instruction Manual: Living Conditions Monitoring Survey VI—2010”, catalog.ihsn.org/index.php/catalog/2597/download/38844, yabulilwe pa bushiku 15 June 2017 [ica *Kutungilila*]

Asambilisheni ba kapenda na mafunde ya kukonka muli “Ukutungilila”

Nga kwaima icily conse icishi londolwelwe pano, icasuko kuti cashalila ku kupingulapo kusha tungililwa ukwakwa kapenda, pantu cimoneka kwati efya ciktile ba CSO ba mu Zambia muli LCMS yamu 2015. Emukutula, icipani icile bomfya Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka iya bucushi tailfwile uku panga ubuli bonse ubulondoloshi nangu amafunde (ukucila pali ayo ayale sangwa mu “Ukutungila”) uku bomfiwa na bakabomba benda. Icili conse icishi londolwelwe bwino bwino muli uku “Ukutungilila” cifwifwile ca shalila mu kupingulapo kwa cila kapenda palwakwe. Ici cili ku pashanya ifya citilwe muli LCMS yamu 2015.

Ama kambisho ya ukutungilila pa kwipusha amepusho ya pa cikadi ca matoni

Belenga uku aya amakambisho ya “Ukutungilila” bwinobwino, elo ule ya senda ilyo ule bomba.

Ilyo mule lanshyanya, ica kubalilapo iwe pamo nga kapenda ku lemba pamutwe wa cikadi ca matoni na kwi “Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo”, ukukonka na amakambisho yali kwi “Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo”.

Wi ipusha icilangila ca kubalilapo mu kulungatika (“Bushe ing’anda ikwete abantu banga?”). Lelo bomfya ifi lembelwe pe “Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo” pakusanga icasuko ca kushila. Ufwile ukulemba ne mpendwa ya ba mung’anda pa mutwe wa cikadi ca matoni mupepi na “Impendwa yaba mung’anda:”.

Nakabili, wi ipusha icilangilila ica bubili mukugatika (“Bushe bonse aba mung’anda abali nemyaka ukwambila 7 ukufika pe 16 baleya kusukulu pali ino nshita?”). Lelo, bomfya ifi lembelwe pe “Bula Iya Kunuma Ilya Kubombelapo” pa ku sanga icasuko ca ku shila. Muku lungatika, nga cakuti “Awe” naitala ayi shingulushiwapo pe “Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo”, ninshi ushile “A. Awe” pa ci langilila ica lenga bubili. Nga “Te 7 ukufika 16” ishingulushiwe pali bonse aba mung’anda, ushile “C. Tapali nangu umo 7 ukufika 16”. Elo ushile “B. Ee”.

Wi belengela ifyasuko fyenekelwa ku bale asuka. Belenga fye icipusho, elo uleke; lolala icasuko. Nga abale asuka bafyaya ukwishibilapo na fimbi nandu ba waya waya nangu ba moneka uku fulunganishiwa, lyena belenga icipusho nakabili nangu ubapele ubwafwilisho ukulingana na aya amakambisho ya “Ukutungilila” nangu pamo umo, uule penda, wamona icalinga.

Belenga amepusho ishiwi pe shiwi uku konka nefyo ya lembelwe (uku fumyakofye ilyo amakambisho ya “Ukutungilila” ya landa fimbi) elo ukukonka ne fyo ya konkene pa cikadi ca matoni.

Uku konka ne bula 73 ilya mu ma *Kutungilila*, ufwile ukwe uku loleshafye (ukucila ukwipushapo) pa cilangililo calenga bune (“Bushe ici kuulwa ca kwikalamo napanshi paciko papangilwa nenshi?”) elo ne cilangilila ca lenga busano (“Bushe umutenge wa ici cikulwa cakwikalamo wapangilwe nenshi?”). Ufwile uku “lolesha no kushila icasuko wemwine nga kuti wa mona no kwishiba ifya pangilwa panshi ya ng’anda [nagu umutenge]. Nga teti wishibe bwino, lyena ipusha abale asuka amepusho.” Ufwile ukwi pusha yonse amepusho cine konse konse muku lungatika pali abo mule lanshyanya nabo. (Kanofye ngefi bakwebele pamulu ifilangilila ifyo amasuko yali pafyo waci sanga pe “Bula Iya Kunuma Ilya Kubombelapo”).

Ngawa shila icasuko mu cikadi ca matoni icilangila, shingulusha ucasuko ne nambala ilingene naco, elo ulembe inambala mu itebulo apa lembelwe ati “Score” pamo nga ifi:

2. Bushe bonse aba mung’anda abali nemyaka ukwambila 7 ukufika pe 16 baleya kusukulu pali ino nshita?	A. Awe	0	
	B. Ee	3	3
	C. Tapali nangu umo 7 ukufika 16	6	

Mu munsauante, ufwiye wa sumina ifyasuko filepeela abale asuka. Nangula cibe ifyo, nga wa mona abale asuka ba landa icintu nangu uku mona nangu wa umfwa kwati icasuko ta ci lungeme, abale asuka bale twishika, nangu limbi abale asuka bale esha ukusanga ifya ku asuka, lyena ufwiye wa belenga ilipusho nakabili na ukupela ubwafwilisho buli bonse ukulingana na aya amakambisho ya “Ukutungilila”.

Nangu cinga tila ifingi ifi langilila mu Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka iyabucushi kuti fya shininkishiwa, ilingi line tafwiye uku shininkisha ifyasuko. Ufwiye fye uku shininkisah icasuko nga cakuti cimo ca langilila ukuti icasuko tacili ica lungama elo uku shininkisha kuti kwa wamya ifyasuko mule senda.

Kuchakumwenako, kuti wasala uku shininkisha nga abale asuka bale waya waya, bele moneka aba mwenso, nangu ba milanga ukuti bele bepa ubufi nangu naba fulunganishiwa. Nakabili kuti wa esha uku shininkisha nga cakuti umwana wa muli iyi ing’anda nangu nangu umwina mupalamano alanda cimo icishile suntinkana ne casuko bakupele abale asuka.

Uku shininkisha nakabili kusuma nga wamona cimo—pamo nga ico abale asuka bacilanda ati tabakwete, nangu umwana alelya mumu putule uusha cipendwa nga uwa mung’anda—icile langa ukuti abale asuka tabale pela ifyasuko fya lungama.

Mu munsauante, uku bomfya kobe ukwa Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka kufwiye ukupalanya sana ukubomfya 2015 LCMS ya CSO ya Zambia. Kuca kumwenako, uku pela amatoni ya kulanshyanya kufwiye uku citilwa mumayanda yabo muleipusha pantu LCMS yamu 2015 ya citilwe mu mayanda ya baleipushiwa.

Ukupilibula Ululimi Iwa Mepusho

Aya amakambisho ya “Ukutungilila”—elo muli luno lupapulo mu munsauante—lele sangwa fye mu cingeleshi. Takulaba ukupilibula, ukwa suminishiwa ukwa cikadi ca matoni, “Bula Iya Kunuma Ilya Kubombelapo”, ubucushi bwingabako uku lolesha mwi tebulo, elo na aya amakambisho ya “Ukutungilila” kumitundu imbi iilandwa ku bantu ba mu Zambia pamo nga Citonga. Twapapata bebeteni SimplePovertyScorecard.com pa kunona nga ukwilula kumbi kwalicitika panuma ya kulemba uku.

Nga tapali ukwa suminishiwa, ukwalula ululimi mu mutundu umo, abale bonfya bafwiye baipusha kalemba pa kuti be kwate ubwafwilisho muku pilibula ululimi uko.

Amakambisho ya ukutungilila na yambi

Imibele yakwa kapenda:

Uku konka ne bula 4 ilya mu ma *Kutungilila* kwa pwililila, “Pamo nga kapenda, ube ne cibote elo weshe no kwishibana bwino na bonse aba mung’anda abo ule yampana nabo, uku lundapo na aba buteko abasangwa munchende ule bombela. Ufwile ukupanga aka konkelelo mu kufwailisha pakuti upoke amasuko kubantu ulelanda nabo.

“Te kesha ukulaka nabo uleipusha, uka susha, nangula ukalanshyanya nabo ifya fikansa fya calo. Nga cakuti abale asuka amepusho baku twala mwilyashi lishi kumine nenchito yobe, kana mumu telelwe. Nga abo ule ipusha bali no lubuli nangu tabale ampana ne mitantikile, ipusha b aka pitao bobo ebalaisa esha ukumfwana nabo.

“Fwala muchinshi mucinshi ilyo ulepoka amasuko kuba mung’anda. Ufwile ukuba uwa busaka lyonse elo na ufwala na ifya suminishiwa mu nchende ulebombela.”

Ukusunga Inkama:

Uku konka ne bula 5 ilya mu ma *Kutungilila* kwa pwililika, wila “langa, ukupela, uku lanshyanyapo, nangu uku sokolola ififli fyonse ifyo upokelele ku bale asuka amepusho no muntu uuli onse ushi kuminweko kuku fwailisha, nangufye nib a lupwa nangu munobe. . . . Wilasha ama pepala ya mepusho upelwe munchende umo abantu abasha suminishiwa benga ya mona. Pamo nga kapenda, ufwile uku sakamana na uku sunga inkama ya mepusho elo na amasuko wapokelela ufwile ukusungila lyonse munchende iiyene.”

Ukwishiba ichintu bwingi ca mynchende:

Uku konka ne bula 7 ilya mu ma *Kutungilila*, uku bombela pamo no busuma bwa bantu munchende ule bombelamo kula fwaikwa pa kuti uku fwailisha kwende bwino. Eico esha uku ilondolola ku nutngulushi sha ntambi isha munchende elo na bambi abantu ba lumbuka munchende pakuti ba kwafwilishe.

“Ilyo taula amba uku lanshyanya na aba mung’anda, ilondolole mumutende elo na umulandu wa batandalila. Panuma ya kulanshyanya tasha aba/uwa cila asuka amepusho.”

Uwa ku asuka ufwaikwa:

Uule asuka ta fwile ukuba uwa mung’anda imo ine na umo uwa mucu pani mu bombela.

Uku konka ne bula 8 ilya mu ma *Kutungilila*, “Uwaku asuka uufwaikwa sana mutwe wang’anda. Uwakonkapo uufwaikwa ukwasuka mwina mwakwe wa mutwe wa ng’anda. Aba babili nga tabalipo, ipusha uwaishiba ifingi muli iyi ing’anda. [Uyo muntu afwile] ukuba kasuka mukalamba. Limo umutwe wa ng’anda kuti abapo lelo kuti akusontelela ku waishiba ifingi pang’nda. Uyu ewingaba kasuka mukalamba.”

Umutwe wa ng'anda:

Uku konka ne bula 15 na 31 ukufika 32 ilya mu ma *Kutungilila* kwa pwililila, *umtutwe wa ng'anda* “Muntu bonse aba mung'anda ba mona nga umutwe. Uyu eu panga ukupingulapo kwa milimo ya kutungulula ing'anda. Ilingi line (lelo te lyonse), uyu emulume/wishi mung'anda. Mung'anda umwikala umuntu umo, uyu wine e mutwe wa ng'anda. Umutwe wa ng'anda kuti aba mwaume nangu umwanakashi.

“Kasuka mukalamba tafwilefye ukuba umutwe wang'anda. Mu mayanda ayengi uka tandalila, umutwe wa ng'anda akaba kasuka mukalamba, emukutula, eukalapela ifyasuko ifingi. Lelo uuli onse uwamung'anda uwaishiba ifingi kuti aba uwa kwasuka. Uleasuka uushili mwine wa ng'anda kuti a asukila umutwe wang'anda nga cakuti umutwe wa ng'anda talipo ilyo mule lanshyanya.

“Ibukisha ukuti, umuntu taba umwine wa ng'anda pantufye e kasuka mukalamba.

“Senda umukalamba sana nga umutwe wang'anda nga cakuti aba munga'nda taba sontepepo umuntu umo pamo ngo mutwe.”

Ukutampa uku lanshyanya

Uku konka ne bula 8 ukufika 9 ilya mu ma *Kutungilila*, “Uku bomba bwino kwa kulanshyanya kushintilila pa fintu ifingi, [fimo ifi moneka] ilyo tamula amba ukulanshyanya. Eico, cali cindama iwe pamo nga kapenda ukwishibapo fimo pakuti kwaba ukuisanshyamo kukalamba muku fwailisha. . . .

“Bika mumu ntontonkanya panshita yonse ukuti inshita ya bale asuka yali cindamisha, ukuti bali belesha uku (nangu balenekela uku) bishanya nabantu ba ishiba incite shabo, elo na ukuti mumu nsunte bala waya waya uku pela amashiwi pang'anda yabo kanofye nga bashininkisha ukuti ifyo bala landa fika bomfiwa ne nkama ikalamba isana. Ici cipilibula ukuti ufwile ukufwala no kukonke ncito na ukuchindika inshita paku senda ukulanshyanya busaka busaka ukulingana na apo winga pesha.

“Ica kubalilapo ico abale asuka amepusho bakafwaya ukwishiba ca kuti niwe nani elo cinshi icikankala ubundashi bobbe bu konkele. . . . Ule enekelwa ukufumafye pakwamba ukui londolola ishina na ico wa tandalila.

“Amashiwi ya kubalilapo kuti yaba pamo nga ifi: ‘Mwa shibukeni mukwai Shikulu [Mama]. Ishina lyandi nine [ishina] nafuma [icipani cobe]. Njishile pano mukwafiwilisha [icipani candi ukwishiba pafyo abale ilundamo muli cene bekala].’

“Bamo abale asuka amepusho kuti batemwa ukushininkisha ukuti ifyo bale asuka tafya kafume na uku umfwika kumbi (emukutula, umuntu uuli onse uushi kuminweko muku lungatika muli uyu mulimo). Muli iyo nshila, landeni ukwabula ukutwishika mukampampa—panuma yak u komaila pa bukankala bwa kuinshyamo—ati [icipani cenu] cibomfya ukusunga inkama uku kalamba pa fyasuko file fuma kubale asuka. Takuli icingalenga abantu bambi ukwishiba ukwa fumine icasuko nangu cimo.

“Nangu mwa esha namaka, kukalaba lyonse abantu abashile fwaya uku lanshyanya nabo nangu panono elo teti bati muba conje amano. Lelo wishibe ukuti, limo limo, icinga moneka kwati kukana fye kuti kwaba kufwaya fye ukushininkisha kwa lundwapo ukwa fisama. Uku lengulula ilyo cila imo imibele ile citika kula fwaya uku pingula kusuma palubali lobe. Ngaca cine amuntu tale fwaya uku mwipusha, lyena fumapo mumutende ukwabula uku pela ichi ntinya icily conse.”

Ifya kwipusha amepusho:

Ukulingana na amabula 9 ukufika 10 aya mu *Kutungilila*, “uleba pakati lyonse ilyo uli nabale asuka amepusho. Ule cenjela pakuti tapali nangu cimo mu michitile nangu amashiwi yobe ifinga moneka kwati kususha, ukupapa, ukusuminisha, nangu ukukana suminisha ukwa amepusho yale ipushiwa nangula amasuka yale pelwa. Bikeni abale asuka pa mutelwe na ukuba senda muku nakila elo ba micetekele. Ifyasuko fifwile uku pokelelwa ukwa bula ukuba langa nangu panono ukufum kuli imwe. Tekwasha ukuipelesha ifyasuko fya palobe, elo taufwile ukula pela ifyo uletontonkanya ku bale asuka amepusho. Amepusho yalipanga muku cenjela ukuba pakati; taya langa ukuti cimo icasuko cila fwaikwa ukucila icinankwe. Nga abale asuka ba bapela icasuko ica fulunganishiwa, wipanga kwati nawishiba umo bale losha pakulanda ifya pala ati ‘Iye, na mona, ndesubila mwalosha mukuti . . . te ifyo fine?’ Nga wacita ifi, ilingi abale asuka bakaku suminisha umo wa fyu mfwila, nangula cinga tila taulungike. Leka abale asuka baku pele icasuko.

“Ipusha amepusho ukulingana nefyo ya tantikwe; wi esha uku cinja ukutantikwa kwa mepusho pe bula lya mepusho. Amepusho yala konkana ukulingana na imitantikile yamano. Uku cinja ukutantikwa kwa mepusho kula pilibula imifwaile ya aya mepusho. Ukwipusha amepusho ukwabula ukonka ifyo yatantikwe kuti kwa sesha amasuko ulepokelela.

“Ipusha amepusho ifyo yalembelwe; wi ya cinja. Nga abale asuka bale moneka kwati taba umfwile ilipusho, libwekeshepofye. Pakuti amasuko ule pokelela mukufwailisha [ya konkane bwino], cila lipusho lifwile ukwipushiwa mu musnango umo wine kuli cila umo uule asuka. Munshita shimo, abale asuka tabaka lyumfwefye ilipusho. Nga ca moneka sana ukuti abale asuka panuma yaku bwekeshapo uku bomfya ukubomfya ululimi lubomfiwe pakwamba, lyena kuti wa lipilibula mululimi lwa anguka nangu ukulondolola ifyo cile pilibula. Lelo mufwile uku cenjela pakuti tamu pilibwile imifwaile ya lipusho.

“Wi langa amepusho ku baleasuka. Abale asuka kuti ba seshiwa nga bamona amepusho yale konkapo nangu nga bamona imisango ya masuko (aya shi ipushiwa na mepusho).”

Ukutungilila kwa shika ukwa filangilila fimo ifya mu ci kadi ca matoni

1. Bushe ing'anda ikwete abantu banga?
 - A. Cinekonsekonse no kucilapo
 - B. Cine lubali
 - C. Mutanda
 - D. Tusano
 - E. Tune
 - F. Tutatu
 - G. Kamonangu tubili

Wi ipusha ili lipusho muku lungatika. Lelo, bomfya amashiwi yali pa “Bula Iya Kunuma Ilya Kubombelapo” pa kusnga icasuko ca kushila. Elo, shininkisha ukuti nau lemba impendwa ya ba mung'anda pamulu wa cikadi ca matoni mupeni na “Impendwa y aba mung'anda:”.

Uku konka ne bula 14 na 29 ilya mu ma *Kutungilila*, “aba *mung'anda* libumba Iya bantu aba ipika, ukulya na ukwikala pamo. Aba bantu kuti baba umulopa umo nangu iyo, lelo bala fwaila pamo ifya kulya na fimbi ifiwaikwa mu mikalile, elo bakwata umuntu umo eo ba mona nga umutwe wa ng'anda. Aba bantu betwa *nga aba mung'nda*.

“Aba *mung'anda* ba lundapo ababomfi na bakafwa ba mwibala abekala na ukulya na abamung'anda. Kulabako na inshita shimo ilyo balila pamo na ukulala ing'anda imo, lelo bakwata abantu aba pusana abo bamona nga umuttwe wa ng'anda. Aba bantu bafwile uku sendwa nga ababa mung'anda ishapusana. Kwalibako na amayanda ya muntu umo umuntu alaifwaila ifya kulya fyakwe elo na ifi fwaikwa mu mikalile. Uyu muntu mutwe wa ng'anda yakwe.”

Uku konka ne bula 15 ilya mu ma *Kutungilila*, “Nga babili nangu ukucilapo abantu/indupwa bale ikala ing'anda imo—pamo nga ukwikala mu bukuule bumo nangu ing'anda nangu fye umwa kwikala musha linga pamo nga mu muputule wa kusambililamo—elo nga abantu/indupwa bale akana umutengo wa fyakulya na/nangu ifintu fimbi, Iyena bafwile ukusendwa nga abang'anda imo. Lelo nga taba fwaila pamo ifya kulya, Iyena ninshi ba sendwe nga abang'nda sha pusana.”

Uku konka ne bula 15 na 31 ilya mu ma *Kutungilila*, amayanda ya mpali yafwile ukusendwa pamo nga ifilondo lwelwe muli ifi ifya ku mwenako:

“Umwaume aliupa banamayo abengi, elo cila umo ekala na abana bakwe mumayanda ayaibela nangu amabumba ya mayanda. Bafwile ukusendwa nga amayanda aya pusana nga cila mukashi alaipikila palwakwe. Muli iyi inshila, nangu limo limo abakashi bala lila pamo, ichishinka cashalapo cakuti cila mukashi alaitungulwila ing’anda yakwe. Eico, basendeni nga amayanda aya pusana. Peleni umulume bumutwe ku mukashi umofye (umukashi mukalamba).

“Umwaume aliupa abakashi abengi, cila umo alaikalila nabana mung’anda yaibela nangu amayanda ayengi. Ba fwile ukusendwa nga aba ng’anda imo nga ba ipikila na ukulila pamo.”

Uku konka ne bula 16 ukufika 17 na 32 ilya mu ma *Kutungilila*, “*uwamung’anda umukaya* ni uyo uwa ikala mung’anda mukutwalilila ukwamba imyeshi mutanda na ukucilapo. Uyu muntu kuti aba nangu teti abe lupwa wa bamung’anda abali bonse mumulopa nangu mucupo, elo kuti aba kafwa wa mung’anda nangu umubomfi. *Uwamung’anda umukaya* ilingi ekala pamo na bambi aba mung’anda muli imoine nangu icikulwa ica palaminako elo alasenda ifyakulya ukufuma mumuputula wakwipikilamo umo wine.

“Abaupene ililine balingila ukesendwa pamo nga *uwamung’anda umukaya* nangu cingatila umo nangu bonse babili nabekala mung’anda pamyeshi ishila kumana mutanda.

“Umwana wa fyalwa ku abamung’anda abakaya afwile ukulundwapo pa abamung’anda abakaya.

“Abamung’anda abali kuma sukulu yaku kuka, kuma koleji na kuma sambilo ya pamulu mukati ka Zambia—nangu abali bonse aba fumapofye panono pang’anda lelo abekala na ukulya palya pene (pamo nga aba fumapo panono muku ya bomba incite sha munshita, pamulandu wa malwele, baliya kufililo, bale papa, nangu baliya mukutandalila ba lupwa nangu ifibusa)—bafwile uku ludwapo pa baamung’anda abakaya. Abali bonse abaikala mung’anda pamyeshi mutanda no kuya pamulu bafwile ukulundwapo pamonga abamung’anda abakaya. Abantu bambi pamo nga ababomfi na abasendamapo bafwile ukusendwa nga *abamung’anda abakaya*.

“Abamung’anda abakaya aba shile ikala mung’anda pamyeshi mutanda ukya pamulu muku konkanya (kuca kumwenako, umo uwaya ku kuma ngalande kuma sambililo pamyeshi mutanda na ukuya pamulu) tafwile ku sendwa nga uwa mung’anda.

“Mushininkishe ukulundapo umutwe wa ng’anda, abakote, elo na utunya. Aba limo kulaba ukubasha.”

Uku konka ne bula 37 ilya mu ma *Kutungilila*, “Shininkisha ukuti abamung’anda abakaya fye ebalembelwe. Wilemba abana ba mutwe wang’anda abashili ba mung’anda pali ndakai. Mukulungatika, abakote bali kwata bali kwata umusango waku mona abana abakalamba aba ikwatila amayanda nga abamung’anda yabo pantu bana babo. Lelo te aba abamung’anda ukufwailisha kule konka.”

2. Bushe bonse aba mung'anda abali nemyaka ukwambila 7 ukufika pe 16 baleya kusukulu pali ino nshita?
- A. Awe
 - B. Ee
 - C. Tapali nangu umo 7 ukufika 16

Wi ipusha ili ilipusho muku lungatika. Lelo, bomfya amashiwi ya lembelwe pe “Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo” pa kwishiba icasuko ca kushila. Nga tamuli nangu umo mung'anda uwa myaka 7- ukufika 16-imyaka, lyena shileni “C. Tapali nangu umo 7- ukufika 16-imyaka”. Nga uuli onse mung'anda ali 7- ukufika 16-imyaka lelo taleya kusukulu pali ndakai, lyena shileni “A. Awe”. Ukuba, kuti mwashila “B. Ee”.

Ukulingana na amabula 43 kufika 44 mu ma *Kutungilila*, “Mule cenjela nga mule ipusha ili lipusho ku bantu abale monekafye ukuti taba leya kusukulu.

“*Ukuya kusukulu* kwa sendwa nga ukupilibula ukuti umuntu alaya kusukulu lyonse nangu munshita nga kusukulu. Ku cakumwenako, bonse aba ba sendwa nga abaleya kusukulu:

- Abasambishi aba leya muku sambilila inchito (ukulundapo na ukusambilila bu kafundisha)
- Abasambishi pa ma college na pa ma university
- Abantu abaleya ku masukulu ya bushiku
- Abasambishi/bakasukulu pa masukulu ya ku Primary na kuma Secondary
- Abantu ababa kumasomo ya pa chuti ca kulipilwa nangu ica bula ukulipilwa ku masukulu ya ishibikwa
- Abantu aba sambila amasukulu ya kutuma amakalata ku masukulu ya kutuminako amakalata”

Ishibeni ukuti ilipusho lipusha pa *aba mung'anda* elo na ukuti uwa mung'anda kuti aba mwaume nangu umwanakashi. Eco kanshi, icipusho cile ipusha pa kuya kusukulu teca balumendo fye lelo bonse abalumendo na abakashana.

3. Bushe umwanakashi (umukalamba palibonse) umutwe wang’anda/uwaba mucupo afika mu grade shani iikalamba mumasambililo?
- Tapali, nangula ukufuma mu grade 1 ukufika mu grade 5
 - Grade 6
 - Grade 7 mpaka 9
 - Tapali umwanakashi umutwe wang’anda/uwaba mucupo
 - Grade 10 no kucilapo

Ibukisheni ukuti namwishiba kale ishina lya (mukalamba sana) umwanakashi umutwe/namayanda (elo nga eko aba) ukufuma mumashiwi mulembele mukubomfwa kwenu ilyo mwa cila lemba mu “Ibula Lyakunuma Ilya Kubombelapo”. Eco kanshi, nga kuli umwanakashi umutwe/namayanda, wi ipusha apabuta, “Bushe umwanakashi (umukalamba palibonse) umutwe wang’anda/uwaba mucupo afika mu grade shani iikalamba mumasambililo?”. Lelo, bomfyeni ishina lya (umukalamba pali bonse) umwanakashi umutwe/namayanda, kucakumwenako: “Bushe umwanakashi Betty afika mu grade shani?”

Nga tapali umwanakashi umutwe/namayanda, lyena mwibelenga ilipusho nangu panono; shilenifye “D. Tapali umwanakashi umutwe wang’anda/uwaba mucupo ” elo muleya ku lipusho lya konkapo.

Pamulandu wa mifwaile ya Ichikadi ca Matoni ya Bucushi ica Anguka, uyo (*umukalamba pali bonse*) *umwanakashi umutwe/namayanda* alondololwa nga:

- Umutwe wa ng’anda, nga cakuti umutwe mwanakashi
- (Umukalamba pali bonse) namayanda/uwaupwa ku mutwe wa ng’anda, nga cakuti umutwe mwaume
- Tapaba, nga cakuti umutwe mwaume elo takwata namayanda/uwamuchupo umunankwe uuli mu ba mung’anda mulelanshyanya nabo

Ukulingana na ibula 15 elo na 31 kufika 32 mu ma *Kutungilila*, *umutwe wa ng’anda* na “muntu uyo bonse aba mung’anda ba mona nga umutwe, uyu ilingi line eu panga uku pingulapo cila bushiku pa kutungulula ing’anda. Mu nshita ishing (lelo te lyonse), uyu aba mulume/wishi mung’anda. Mu mayanda ya muntu umu, uyu wine e mutwe wa ng’anda. Umutwe wa ng’anda kuti aba umwaume nangu umwanakashi.

“Ishibeni ukuti umukalamba mukwasuka takabe fye umutwe wa ng’anda. Mu mayanda ayengi ayo muka tandalila, umutwe wa ng’anda eukaba kasuka mukalamba, emukutula, eu kala pela ifyasuko ifingi. Lelo, uuli onse uwa ishiba ifingi kuti aba kasuka. Kasuka uushili mutwe wa ng’anda kuti a asuka amepusho ukwiminina umutwe wa ng’anda nga cakuti umutwe wa ng’anda talipo panshita ya kulanshyanya.

“Ibukisha ukuti, umuntu taba umutwe wa ng’anda pa mulandufye wa kuti e kasuka mukalamba.

“Sendeni umukalamba sana mung’anda nga umutwe nga cakuti aba mung’anda abene tabale sonta umuntu ulingile ukuba umutwe wa ng’anda.”

“Ukulingana na amabula 45 kufika 46 mu ma *Kutungilila*, “Apo umuntu afika ukusambilila (pamo nga degree, diploma, certificate, na fimbipo) ifyo umuntu apoka, nangu cibe isukulu lya lyonse, ilya munshita, nangu ilishili lya cintu bwingi, nangu ifipepala a pokele mucalo cino nangu kuma ngalande, nangu cingatila aba mupele ba kalamba ba muciputulwa ca masambilo, aba pela ama shindano abailela, nangu ifi pani fya mi fwaile imo.

“Umusango wa masambililo uwa kubomfya ama standard, ama grade, na ama form [mu Zambia] kwali cinja nakalimo imiku itatu. Pilibuleni yonsu imisango ya kusambililamo ukulingana na imisango ya ndakai ukubomfya itebulo ilili pa isamba apa. Ku bantu abasambilile kunse ya calo ca Zambia, peleni ukusambila kwabo ukulingana na imimwene ya mu Zambia.

Kunuma ya mwa wa 1956	Ukufuma 1956 ukufika 1965	Ukufuma 1966 ukufika 1980	Ukufuma 1981 ukufika lelo
Sub-standard A	Sub-standard	Grade 1	Grade 1
Sub-standard B	Sub-standard	Grade 2	Grade 1
Standard 1	Standard 1	Grade 2	Grade 2
Standard 2	Standard 2	Grade 3	Grade 3
Standard 3	Standard 3	Grade 4	Grade 4
Standard 4	Standard 4	Grade 5	Grade 5
Standard 5	Standard 5	Grade 6	Grade 6
Standard 6	Lower Standard 5	Grade 6	Grade 6
Standard 6	Upper Standard 6	Grade 7	Grade 7
Form 1	Form 1	Form 1	Grade 8
Form 2	Form 2	Form 2	Grade 9
Form 3	Form 3	Form 3	Grade 10
Form 4			Grade 11
Form 4 (GCE)	Form 4 (GCE)	Form 4 GCE (O)	Grade 12 GCE (O)
Form 6 Lower	Form 6 lower	Form 5 GCE (O)	Grade 12 GCE (O)
Form 6 Upper	Form 6 upper	Form 5 GCE (A)	Grade 12 GCE (A)
Diploma/certificate			
Undergraduate university			
Bachelor's degree			
Post-graduate certificate/Diploma			
Master's degree			
Doctoral degree no kuya pamulu			

Kuca kumwenako:

“Umuntu nga alipasa standard 5 kunuma ya 1956, ipendeni nga grade 6

- Natutile umuntu a pwishishe form 5 GCE (O) level mu 1980. Mu 1981, aile kuma sambilo ku University of Zambia. Panuma ya myaka ibili, aleka ukwabula uku pwisha amasambililo. Ipendeni nga ‘Diploma/certificate’
- Nga umuntu ali pwile (te kuyamofye) grade 7 elo ale bwekesha grade 6, ninshi grade lya pamulu ilyo afikapo ni grade 7
- Nga umuntu ale bwekesha grade 7, ninshi giledi ya pamulu iyo afikamo ni grade 7
- Nga cakuti umuntu elo ale sambilila grade 7 elo tapwishapo grade 7, lyena ninshi grade ya pamulu ilyo afikamo ni grade 6
- Umuntu nga ali pwisha Natech, ZDA, AAT, nangu ici lingeneko, lyena pendeni nga ‘Diploma/Certificate’
- Umuntu nga alipwisha ACCA, CIMA, nangu ici lingeneko, lelo takwata icipepala ca pamulu icapala Master's degree, lyena pendeni pamo nga ‘Barcholor's degree’”

4. Bushe ici kuulwa ca kwikalamo napanshi paciko papangilwa nenshi? (Nga cinga citika, monenifye ukwabula ukwipusha)
- A. Iloba, imbao shekasheka, nagula fimbi
 - B. Concrete yekayeka, mu concrete iya fimbwapo

Ukulingana na ibula 73 ilya mu ma *Kutungilila*, ufwile “ukulolekesha elo na uku shila ifyasuko we mwine nga kuti wa mona ifyo ba pangila panshi pa mwakwikala. Nga tekuti umone bwino bwino, ipusha abale asuka.”

“Ngacakuti panshi pali anshikwa ne fya kwanshika po ifya mafufu, nangu fimbi fyali anshikwapo, shininkisha ukuti waishiba ifili panshi ya fyo bafimbile pa mulu.”

Ukulingana na ibula 74 ilya mu ma *Kutungilila*:

- *Concrete yekayeka* ni panshi apa concrete iya fimbwapo na insalu sha mafufu na fimbi po
- *Mu concrete iya fimbwapo* ni panshi apa concrete iyo bafimba ne nsalu sha mafufu ukufuma kucibumba cimo ukufika ku cinankwe

5. Bushe umutenge wa ici cikulwa cakwikalamo wapangilwe nenshi? (Nga cinga citika, monenifye ukwabula ukwipusha)
- A. Icani/imisanse/bafimbila necani, nangula fimbi
 - B. Amalata nangula fimbi ifishi bomfya asbestos
 - C. Concrete, amalata ya asbestos, nangula utuma tiles twa asbestos

Ukulingana na ibula 73 ilya mu ma *Kutungilila*, ufwise “ukulolekesha na ukushila ifya suko we mwine nga kuti wa mona ifyo ba pangila umutenge. Nga teti umone bwino bwino, lyena ipusha abo mule lanshyanya nabo.”

Ibula 73 ilya mu ma *Kutungilila* lilondolola imitundu ya fya kupangila imitenge pamo nga ifi:

- “*Icani/imisanse/bafimbila necani* fyaba fya kufimbila imitenge ifya mu ntambi. Fibomba bwino pa ntunga shili ng aba digri amakumi yatatu na yasano na ngu ukulundapo ne fyani fya ku fimbila ifitikeme ba centimeter 12 ukufika ku 15. Ukutikama kwa cani ku lundwapo ukulingana na ukusululuka ifyo kule chepa.
- *Amalata* ilingi yalaba aya shingwapo na ifyela fimbi, nangu aya pangwa na imingolwa. Yaliba eya angukisha pali fyonse ifya ku fimbila umutenge elo yesa mu butali 1.2–3.6 metres. Ayalepa sana kuti ya kwatwa pa numa ya kwipusha muku lungatika. Kutu ya bomfiwa ka kufibumba nga naya ololoka.
- *Fimbi ifishi bomfya asbestos* ma tiles aya kufimbila ya pangwa ukufuma kuli fimbi ifya kupangila imitenge. Yalaba aya nono ukuchila amalata. Nga ya pangwa mu tuma tile twa kufimbila, yala panga ukuchingilila kusuma nangu uku cingilila ku mulilo na ukukaba. Yala bomfiwa sana nga umutenge mu ma kuule.
- *Amalata ya asbestos* yaba malata ya kufimbila aya pangwa ukufuma ku mukuba wa naka naka, umukuba wa mito mito. Ngaya pangwa mumalata ya cela, yala panga ukucingilila kusuma nangu ukucingililwa ku mulilo no kukaba
- *Utuma tiles twa asbestos* yaba ma tiles aya pangwa ukufuma ku wa naka naka, umukuba wa mito mito. Ngaya pangwa mu ma tiles aya kosa, yala panga ukusuma ukucingilila nangu uku talushiwa ku mulilo na ukukaba. Yalabomba ilingi line nga ifya ku kuulila mu ma kuule.”

6. Bushe mulilonshi mubomfya pang'anda pakwipika?
 - A. Inkuni (isha kuteba nangula isha kushita), amalasha, ififuma kufisabwa/kufitekwa, nagula fimbi
 - B. Amalasha (aya kuyocela nangu aya kushita)
 - C. Umwela waka, amalaiti, akasuba, nangula amafuta ya kerosene/palafini

Ukulingana na ibula 76 ilya mu ma *Kutungilila*, “Lemba umulilo ukalamba ubomfiwa pa kwipika muli iyi ng’anda. Ishiba ukuti ayengi ama yanda yala bomfya umulilo ukucila umo paku ipika. Ufwile wa ipukisha pakuti ba kupele umulilo ukalamba.”

Ukulingana na ibula 69 ilya mu ma *Kutungilila*, *umulilo ukalamba* ni “ulya babomfya sana.”

Ibula 77 ilya mu ma *Kutungilila* li londolola imitundu ya mililo ibomfiwa mukwipika pamo nga ifi:

- *“Inkuni isha kuteba:* Inkuni ishi tolelwe mu mpanga ukwabula ukushita
- *Inkuni isha kushita:* Inkuni ishi shirilwe ku bantu bambi
- *Ififuma kufisabwa/kufitekwa:* Kuca kumwenako, citindi wa ng’ombe, nangu ifishala kunyanje
- *Amalasha aya kuyocela:* Amalasha yapangilwe na aba mung’anda abene
- *Amalasha aya kushita:* Amalasha ya shirilwe ku bantu bambi
- *Amalaiti:* Umusango wa mulilo uu imonekelafye monse monse (pamo nga muku asha) nangu wa lipangwa (pamo nga mu citunshitunshi cipanga amalaiti) elo uumonekela ukupitila muku enda kwa malaiti nangu amaka ya malaiti
- *Akasuba:* Uyu mulilo ufuma ku kasuba uupilbulwa uku twalwa mu maka ya malaiti. Icitwa solar panel chaba cintu icikola akasuba nangu ukubomfya amaka ukufuma ku kasuba
- *Amalasha:* Ayabafye aya fitulukila kabili aya pala graphite yala bomfiwa nga inkuni, yapangwa ukufuma ku fimuti ifya fwa elo fya ikala imyaka ne myaka
- *Kerosene/paraffin:* Kilosin (iyo beta nakabili ati palafini) yaba yakukosha iya menshimenshi ibomfiwa muku kafya, uku ipikila elo na uku asha”

Ukulingana na ibula 69 ilya mu ma *Kutungilila*, “Nga ilipusho lipushiwe lya musango/mutundu uwa cintu elo nga aba mung’anda bambomfya ukucila pali umo musango/mutundu, lyena lembafye uukalamba, emukutila, uyo ubomfiwa sana. Limo limo, ulingile ukwipukisha sana pakuti ushininkishe umusango ukalamba.”

7. Bushe pang'anda yenu mwali kwata icitunshitunshi cakutamba, DVD/VCRs, ama home theatres, ici dishi ca satellite/nama decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV) nangula yambi ama TV ayakulipila?
- A. Tapali icitunshitunshi cakutamba (ukana sakamana yambi)
 - B. Icitunshitunshi cakutamba, lelo tapali na cimbi iciliconse
 - C. Icitunshitunshi cakutamba, na cimbi fye (DVD, ici dishi, ne fyakonkapo)

Ipusha icilangilila mu fiputulwa fibili:

- Bushe mung'anda yenu mwali kwata ici tunshitunshi cakutamba?
- Bushe mung'anda yenu mwali kwata ama DVD/VCR, ama home theatres, ici dishi ca satellite /nama decoder(ayatambika lutu, nangu DSTV) nangula yambi ama TV ayakulipila?

Shila icasuko ukulingana nokwampana kwa fyasuko fibili kuli aya amepusho pamo nga ifi:

Ici tunshitunshi cakutamba?	Ama DVD/VCRs, ama home theatres, ici dishi ca satellite/nama decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV) nangula yambi ama TV ayakulipila?	Ubwasuko
Awe	Awe	A
Ee	Awe	B
Awe	Ee	A
Ee	Ee	B

Ukulingana na ibula 67 ilya mu ma *Kutungilila*, “*home theatre* yaba yakumfwa/ukutamba iya kuisansamusha iyakwata icitunshitunshi cakutamba na hi-fi system elo naba speaker batatu kuntanshi (ku kuso, ku kulyo na pakati) na ku kuso na ku kulyo ama speaker elo na kunuma.

“Ici *dishi ca satellite/nama decoder* musango wa antenna uwa pangwa ukutuma na ukupokelela amatamba ale pita muli satellite. Aba kwata ifi dishi fya matamba na ama decoder bala lipila kuli TV imo nangu ayengi. *TV ya satellite iyakulipila* yaba ni imo iilenga abalipile ukula pokelela amatamba ya citunshitunshi ukupitila cipokelela ica pangwa kwati ci dishi. Abo aba lipilila uku tamba TV ukulingana na imitantikile kuti ba tamba. Ifya kumwenako fya ma TV ya kulipila fyaba pamo nga GTV (iyo ba isala inonshita) elo na multichoice. Ici dishi ca satellite na decoder kuti fya bomfiwa uku tamba ama TV ya shili ya kulipila pamo nga ayo ya lumbuka ayetwa ‘ayatambika lutu.’”

Ukulingana na amabula 64–65 aya mu ma *Kutungilila*, “Ici cilosha ku fitunshitunshi fya kutamba, ama DVD/VCR, ama home theatre, ici dishi ca satellite/nama decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV), nangu yambi ama TV yakulipila ayo aba mung’anda bakwata elo aya bomba bwino nangu aya kuti ya onaikefye panshita inono lelo yala bomba. Mwipenda nga nga yali fwilililafye.

“Nga cakuti aba mung’anda naba sunga TV, DVD/VCR, home theatre, ici dishi ca satellite/nama decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV), nangu imbi TV iyaku lipila iya muntu umbi elo bale ibomfya, lyena mwi ilemba, te mulandu na inshita aba mung’anda basunga ici icitunshitunshi.

“Ifi tunshitunshi fya ku pyana, ama DVD/VCR, ama home theatre, ici dishi ca satellite/nama decoder (ayatambika lutu , nangu DSTV), nangu imbi TV ya kulipila yafwile uku lundwapo pa fipe ifyo aba mung’anda ba kwata nga fila bomba.

“Icitunshitunshi caketamba, DVD/VCR, home theatre, ici dishi ca matamba/decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV), nangu yambi ama TV yaku lipila iya bantu babili nangu uku cilapo ifwile uku sendwa pamo nga iya muntu uuli onse uwa mung’anda. Kanofye ifi tunshitunshi fya kutamba, ama DVD/VCR, ama home theatre, ifi dishi fya satellite/ama decoder (ayatambika lutu, nangu DSTV), nangu imbi TV yaku lipila aya kwatwa na aba mung’anda ya fwile uku loleshiwapo.”

8. Bushe pang'anda yenu mwalikwata inshimbi iya maliti nangu iishili ya malaiti?
- A. Tapali
 - B. Iishibomfya amalaiti fye
 - C. Iya malaiti, nangula yonse iya malaiti ne ishili ya malaiti

Ipusha ici ici langilila mu fiputulwa fibili:

- Bushe pang'anda yenu mwalikwata inshimbi iya maliti?
- Bushe pang'anda yenu mwali kwata inshimbi ya maliti?

Shila icasuko ukulingana na ukwampana kwa fyasuko fibili kuli aya amepusho pamo nga ifi:

Inshimbi shaku cishila shishi bomfya amalaiti?	Inshimbi shaku cishila ishi bomfya amalaiti?	Ubwasuko
Awe	Awe	A
Ee	Awe	B
Awe	Ee	C
Ee	Ee	C

Ukulingana na ibula 67 ilya mu ma *Kutungilila*, “*Inshimbi iya maliti* taibomfya amalaiti ukukafya. Ica kumwenako ca seeka mu Zambia ni inshimbi iibomfya amalasha.

Ukulingana na amabula 64 ukufika 65 mu ma *Kutungilila*, “Ici ci losha ku inshimbi ya maliti isha kwata aba mung'anda elo ishi tuntulu nangu ishishile bombafye panshita iinono lelo shila bomba. Wi penda nga shali fwilililafye.

“Nga aba mung'anda bale sunga inshimbi ishili ya malaiti nangu iya malaiti iya muntu umbi elo bale ibomfya, lyena wilemba kabili wisakamana na inshita aba mung'and aba sunga iyi inshimbi.

“Inshimbi iya maliti nangu inshimbi ya maliti kupyana shifwile ukulundwa pa fipe fya kwata aba mung'anda nga cakuti shile bomba.

“Inshimbi iya maliti nangu inshimbi ya maliti iya bantu babili nangu abengi ifwile ukumonwa nga iya uli onse uwa mung'anda. Inshimbi isha kwatwa fye na aba mung'anda shifwile uku loleshiwapo.”

9. Bushe mung'anda yenu mwali kwata tu musange?

A. Awe

B. Ee

Ukulingana na amabula 64 ukufika 65 mu ma *Kutungilila*, “Ici cilosha kuli tu musange utwa kwata abamung'anda elo utu bomba bwino nangu utwa onaikafye panshita iinono lelo tula bomba. Mwipenda nga cakuti twali fwilililafye.

“Nga aba mung'anda bale sunga muange iya muntu umbi elo bale ibomfya, lyena mwi ilemba iyo mwisakamana na inshita aba mung'anda ba isunga.

“Tu musange twa kupyana tufwile uku lundwa pa fipe fya ba mung'anda nga tule bomba.

“Musange uwa mayanda yabili na ukucilapo ifwile uku sendwa nga iya ngand'a iili yonse imo pali aya. Tu musange utwa ba mung'anda fye etufwile uku loleshiwapo.”

10. Bushe mung'anda yenu mwakwata imisengele nama mattress yanga?
- Tapali
 - Imo nangu ayingi imisengele, lelo tapali ama mattress
 - Imo matress (ukwabula uku sakamana imisengele)
 - Yabili ama mattress nangula ukucilapo (ukwabula uku sakamana imisengele)

Ipusha ici icilangilila mu fiputulwa fibili:

- Bushe mung'anda yenu mwakwata imisengele shinga?
- Bushe ing'anda yenu yakwata ama mattress yanga?

Shila icasuko ukulingana na ukwampana kwa fyasuko fibili kuli aya amepusho pamo nga ifi:

Impendwa ya misengele?	Impendwa ya ma mattress?	Ubwasuko
Tapali	Tapali	A
Imo na ukuchilapo	Imo	C
Tapali	Yabili na uku chilapo	D
Imo na ukuchilapo	Tapali	B
Tapali	Imo	C
Imo na ukuchilapo	Yabili na uku chilapo	D

Ukulingana na amabula 64 kufika 65 mu ma *Kutungilila*, “ici cilosha ku misengele na ama mattress aya kwata aba mung'anda aya tuntulu nangu aya onaikefye pa nshita iinono lelo yala bomba. Mwipenda nga yali onaikililafye.

“Nga cakuti aba mung'anda bale sunga umusengele nangu mattress iya muntu umbi elo bale ibomfya, lyena mwi ilemba mwisakamana na inshita aba mung'anda basunga iyi mattress.

“Imisengele yaku pyana na ama mattress yafwile uku lundwa pa fipe fya kwata aba mung'anda nga ya tuntulu.

“Umusengele nangu mattress iya mayanda yabili nangu uku cilapo tai fwile ukumonwa nga aya ngand'a ili yonse. Imisengele nangu ama mattress fye aya bamung'anda eya fwile uku loleshiwapo.”